

"لم، أيما، أيكم، أي، yedinci babında، "أما، لك، لم، أما، sekizinci babında، "والله، س، سوف، الفعل المضارع"، doku-zuncu babında، "فعل الماضي، هل، فعل الأمر"، onuncu babında "لام الإبتداء" ile başlayan hadisler, on birinci babında kudsi hadisler, on ikinci babında dua cümleleriyle başlayan hadisler yer almıştır.

Sâgânî her hadisin sahâbî râvisini zikrettikten sonra kaynağını harflerle göstermiş, *Şaḥîḥayn*'da ittifakla rivayet edilen hadisler için "ق", sadece Buhârî'nin rivayet ettiği hadisler için "خ", yalnız Müslim'in rivayet ettiği hadisler için "م" kısaltmasını kullanmıştır. Müellifin bir hadisin muhtelif kısımlarını eserinin değişik yerlerinde vermesi, hadisleri *Şaḥîḥ-i Buhârî* veya *Şaḥîḥ-i Müslim*'deki lafızları yerine nahiv tertibine en uygun ibareyle alması hadislerin bulunmasını güçleştirmektedir. Onun, Buhârî'nin bab başlıklarında zikrettiği muallak rivayetleri mûsned hadismiş gibi kaydettiği de olmuştur. Zaman zaman *Şaḥîḥayn* rivayetiyle Kudâî ve Ukûşî'nin metinlerini mukayese etmiş, yer yer nâsih- mensuhu göstermiş ve garîb lafızları açıklamıştır. Sâgânî'nin *Şaḥîḥayn*'da veya bunlardan birinde olduğunu söylediği, ancak bazı nüshalarda yer almayan hadisler veya râviler hakkında ileri sürülen tenkitlere İbn Melek gibi şârihler cevap vermiştir. Hadisler farklı kaynaklardan derlendiği için bir kısmının kaynağı gösterilirken hata edilmiş, müttefekun aleyh olduğu söylenen hadisin öyle olmadığı, Buhârî'ye nisbet edilen hadisin Müslim'e, Müslim'e nisbet edilen hadisin Buhârî'ye ait olduğu görülmüş, bazan da hadis onu rivayet etmeyen sahâbîye nisbet edilmiştir (Radiyyüddin es-Sâgânî, neşredenin girişi, s. 27-31).

Meşâriku'l-envâr yazıldığı devirden itibaren büyük ilgi görmüş, çok sayıda istinsah edilmiş ve erken dönemlerde neşirleri yapılmıştır. İlk olarak Leipzig'de yayımlanmış (1791, 1896), Bombay'da (1292), Leknev'de (1301, 1316) ve İstanbul'da (1309, 1311, 1315, 1328) çeşitli baskıları yapılmıştır. Eser, *el-Cem' beyne's-Şaḥîḥayn el-Buhârî ve Müslim* (*Meşâriku'l-envârî'n-nebevîyye 'alâ şîḥâhî'l-aḥbârî'l-Muṣṭafaviyye*) adıyla ve kaynakları gösterilerek Eşref b. Abdülmaksûd tarafından neşredilmiştir (Beyrut 1409/1989).

Kitap üzerine birçok şerh yazılmış olup en tanınmışları şunlardır: 1. İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriku'l-envâr*. Eserde *Meşâriku'l-envâr*'taki müşkil ve garîb kelimeler açıklanmış, râvilerle dair

bilgiler verilmiş ve hadislerden fikhî hükümler çıkarılmıştır. Bu çalışmaya dair çeşitli hâşiyeler yazılmıştır (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1688-1689). Osmanlı müderrislerinden Bergamalı İbrâhim eseri, *Meşâ-bîḥu's-sünne*'yi esas alıp *Envârü'l-bevârîk fî tertibi Şerhi'l-Meşâriku* adıyla fıkıh konularına göre yeniden tertip etmiş ve oradan bazı hadisleri çalışmasına ilâve etmiştir. *Mebâriku'l-ezhâr* İstanbul'da (1287, 1303, 1306, 1309, 1311, 1314, 1315, 1328, 1329), Bombay'da (1292/1875), Leknev'de (1301, 1316) ve Eşref b. Abdülmaksûd Abdürrahim tarafından Beyrut'ta (I-III, 1995) yayımlanmıştır. Eşref b. Abdülmaksûd neşrine esas aldığı önceki baskının hatalarını düzeltmiş, hadisleri kaynaklarını gösterip numaralamış ve metinle şerhi birbirinden ayırmıştır. 2. Affüddin Saîd b. Muhammed b. Mes'ûd el-Kâzerûnî, *Meṭâli'u'l-envârî'l-Muṣṭafaviyye fî şerhi Meşâriku'l-envâr*. Muh-telif nüshaları bulunmaktadır (TSMK, III. Ahmed, nr. 451, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 1009; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 215). 3. Bâbertî, *Tuḥfetü'l-ebrâr fî şerhi Meşâriku'l-envâr*. Özellikle Süleymaniye Kütüphanesi'nde pek çok nüshası mevcuttur. 4. Hayreddin Hızır Atûfî, *Keşfü'l-Meşâriku*. İstanbul'da çeşitli nüshaları bulunan eserin müellif hattıyla olan nüshası Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Ayrıca Vecihüddin Ömer b. Abdülmuhsin el-Erzincânî'nin *Ḥadâ'îku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriku'l-envâr*'ı yanında Firûzâbâdî, Kemalpaşazâde, Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed, Dursunzâde Abdülbâkî, İbnü's-Sâiğ ez-Zümürîdî, Alâeddin Yahyâ b. Abdüllatif et-Tâvûsî el-Kazvînî (biri geniş, diğeri muhtasar iki şerh) gibi pek çok âlim *Meşâriku'l-envâr*'a şerh yazmıştır.

Meşâriku'l-envâr'ı Muhammed b. Muhammed el-Esedî el-Kudsî *Deḳâ'îku'l-âşâr fî muḥṭaşari Meşâriku'l-envâr* adıyla ihtisar etmiştir. Eserin *Tertîbü eḥâdî-şi'l-Meşâriku* adlı düzenlemesinin (TSMK, Koğuşlar, nr. 1648), kimin tarafından yapıldığı belli olmamakla birlikte bazı kaynaklarda onu bizzat müellifin tertip ettiği kaydedilmektedir (Ahmed Fârûk, V/2 [1970], s. 19-20). *Meşâriku'l-envâr*'ın Türkçe tercümeleri de vardır. III. Ahmed'in emriyle Osmanzâde Ahmed Tâib'in tercüme ettiği ve Muharrem 1122'de (Mart 1710) tamamladığı esere *Ah-medü'l-âsâr* adı verilmiştir (İÜ Ktp., TY, nr. 1568; Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 177; Lâleli, nr. 418). Daha başka çevirileri de bulunan eseri Enver Baytan *Meşâriku'l-envâr ve Tercümesi* adıyla

Türkçe'ye çevirmiştir (I-II, İstanbul 1971). Mehmed Zihni Efendi, *el-Câmî'u's-şâ-gîr ve Meşâriku'l-envâr*'dan seçtiği sahih hadisleri Türkçe'ye tercüme ederek alfabetik olarak sıralamış ve bu çalışmasına *el-Hakâik mimmâ fi'l-Câmîi's-sa-gîr ve'l-Meşâriku* adını vermiştir. Eserin râviler ve sahâbî biyografilerini ihtiva eden ilk kısmının yarısı yayımlanmıştır (İstanbul 1310, 1329). Hadislerin tercüme edildiği kısmın Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü'nde (nr. 293, 294, 295) bulunduğu kaydedilmekle beraber bu nüshalar yerinde bulunamamıştır. *Meşâriku'l-envâr*'ın Hint alt kıtasında Urduca'ya çevirileri yapılmıştır (Madad Ali Qadri, V [1966], s. 73-74). Kâdî İyâz'ın *Şaḥîḥayn* ve *el-Muvaṭṭa'*'daki hadislerle ilgili *Meşâriku'l-envâr 'alâ şîḥâhî'l-âşâr*'ının (DİA, XXIV, 116) bu eserle karıştırıldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Radiyyüddin es-Sâgânî, *el-Cem' beyne's-Şaḥîḥayn* (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd), Beyrut 1409/1989, neşredenin girişi, s. 21-31; İbn Melek, *Mebâriku'l-ezhâr* (nşr. Eşref b. Abdülmaksûd), Beyrut 1415/1995, neşredenin girişi, I, 3-10; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1688-1689; Mübârek-fürî, *Muḳaddimetü Tuḥfetü'l-aḥvezi* (nşr. Abdurrahman M. Osman), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), s. 274-277; Mehmed Zihni, *el-Hakâik*, İstanbul 1310, I, 7; Brockelmann, *GAL*, I, 360-361; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara 1996, s. 115-116; Ahmet Turan Arslan, *Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri*, İstanbul 1999, s. 135-138; Zübeyd Ahmed, "Kütübü'l-ḥadîs" (trc. Abdülhamid en-Nu'mânî), *Şekâfetü'l-Hind*, IV/1, Haydarâbâd 1953, s. 57-58; Madad Ali Qadri, "Life and Works of al-Imam al-Saghani al-Lahori", *Sind University Research Journal*, V, Hyderabad 1966, s. 67-80; Ahmed Fârûk, "el-İlmâmü's-Şâgânî", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, V/2, İslâmâbâd 1970, s. 5-29; Abdülkadir Karahan, "Osman-zâde Tâib", *İA*, IX, 455; Metin Yurdagör, "Bergamalı İbrâhim", *DİA*, V, 496; Mustafa Baktır, "İbn Melek", *a.e.*, XX, 175; M. Yaşar Kandemir, "Kâdî İyâz", *a.e.*, XXIV, 116.

İBRAHİM HATİBOĞLU

MEŞHED

(المشهد)

Dinî bir özelliğe sahip veya topluma mal olmuş kimselerin şehid olduğu yahut defnedildiği yer.

Sözlükte "bir hadiseye şahit olmak, bir yerde hazır bulunmak; bildiğini söyleyip tanıklık yapmak" gibi mânalara gelen *şehâdet* kökünden türeyen *meşhed* kelimesi masdar, ayrıca mekân ve zaman ismi olarak kullanılır (*Lisânü'l-'Arab*, "şhd" md.). Kelime Kur'an-ı Kerim'de bir âyet-

te “büyük hesap gününün görülmesi” anlamında geçmektedir (Meryem 19/37). Hadislerde daha çok şehadet yeri ve zamanı olması itibarıyla “savaş” mânasında yer alır (Wensinck, *el-Mu‘cem*, “meşhed” md.). Meşhedin zamanla insanların toplandığı yahut hazır bulunduğu mahal için de kullanıldığı görülür. Buna göre dinî bir özelliğe sahip veya topluma mal olmuş kimselerin şehid olduğu yahut defnedildiği yerlerdeki mezar ve türbelerde insanların dua amacıyla toplanması neticesinde bu mahaller meşhed olarak anılmış olmalıdır. İlk dönemlerde pek rastlanmayan meşhed tabiri daha sonra bilhassa Şii dünyasında “şehitlik” mânasında kullanılmıştır. Türkçe’de şehitlik kelimesi birden fazla kişinin defnedildiği yeri belirtirken meşhed genellikle tek kişinin defin yahut şehadet mekânını ifade etmektedir. Nitekim imamlarla bunların yakınlarının büyük bir kısmının şehid olarak öldürüldüğü inancını taşıyan Şiîler’in telakkisini yansıtan bu literatürde Hz. Ali’nin Necef’teki türbesi Meşhed-i Ali, Hüseyin b. Ali’nin Kerbelâ’daki mezarı Meşhed-i Hüseyin, onun Şam’da başının gömüldüğü yer Meşhed-i re’sü’l-Hüseyin (el-Meşhedü’l-mukaddes), Hz. Ali’nin kızı Ümmü Külsüm’ün kabri Meşhed-i Ümmü Külsüm olarak anılmaktadır. Sekizinci imam Ali er-Rızâ’nın 203 (818) yılında Tûs yakınlarındaki Senebâz’da öldürülmesinin ardından defnedildiği türbe de meşhed adıyla anılmış, bu isim bir süre sonra orada teşekkül eden şehrin adı olmuştur (ayrıca bk. ATEBÂT).

Medine’de bulunan Cennetü’l-baki’ için Meşhed-i Bakîü’l-Garkad, Uhud şehidlerinin gömüldüğü yer için Meşhed-i Uhud denilmektedir. Burada meşhed kelimesi birden çok şehidin gömüldüğü mekânı ifade eder. İslâm’dan önceki peygamberlerin ve sâlih kişilerin kabirlerinin de meşhed ismiyle anıldığı görülür. Halep’te Hz. İbrâhîm’e ait olduğuna inanılan mezar Meşhed-i Halîl, hristiyanlarca adı Saint George diye bilinen, İslâm kaynaklarında Hz. İsâ’ya inanan sâlih müminlerden kabul edilen Cîrcîs’in Musul’daki mezarı da Meşhed-i Cîrcîs diye anılır (İbn Battûta, I, 274; II, 83).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü’l-‘Arab, “şhd” md.; *Tâcû’l-‘arûs*, “şhd” md.; Wensinck, *el-Mu‘cem*, “meşhed” md.; İbn Battûta, *er-Rihle* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Rabat 1417/1997, I, 274; II, 83; C. E. Bosworth, “Mashhad”, *EP* (İng.), VI, 713; Günay Tümer, “Cîrcîs”, *DİA*, VIII, 26; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), XII, 18528.

MUSTAFA ÖZ

MEŞHED

(مشهد)

İran’da Horasan eyaletinin
merkezi olan şehir.

Keşefrûd (Âbimeşhed) vadisinde deniz seviyesinden 970 m. yükseklikte kurulmuştur. İslâm öncesine ait 25 km. uzaklıktaki eski Tûs’un yerini almış ve kaynaklarda onunla karıştırılmıştır. Aslında Tûs aynı ismi taşıyan şehrin de içinde yer aldığı bölgenin adıdır. Bu durum, sonraki İslâm coğrafyacıları arasında Tûs bölgesinde Tâberân ve Nûkân adlı iki şehrin bulunduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Komşu olduğu düşünülen bu yerler daha sonra Tûs’un iki mahallesi olarak değerlendirilmiş (Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, s. 275), aynı telakki Avrupalı müelliflerin eserlerinde de tekrarlanmıştır. Tâberân ve Nûkân’ı iki ayrı şehir gibi gösteren eski Arap coğrafyacılarına göre Tâberân Tûs’un yerinde bulunduğu şehirdir. Kendi içindeki Senâbâz (Senâbâd) köyü ile karıştırılan Nûkân ise Hârûnürreşîd ve İmâmîyye’nin sekizinci imamı Ali er-Rızâ’nın türbelerinden yaklaşık 1,5-2 km. mesafede ve bugünkü Meşhed’in kuzeydoğusunda yer almaktaydı.

Horasan bölgesine sefer düzenleyen Hârûnürreşîd, Senâbâz köyündeki kalede hastalanarak vefat etmiş ve kale yakınındaki bahçeye defnedilmiştir. Kaynakların bir kısmında Hârûnürreşîd’in ölüm yerinin Tûs, bazısında Senâbâz diye gösterilmesi Senâbâz’ın Tûs’a 1 mil kadar uzaklıkta bulunması sebebiyle olmalıdır. Halife Me’mûn, dokuz yıl sonra veliahdı İmam Ali er-Rızâ ile Merv’den dönerken Senâbâz’a uğrayıp birkaç gün kalmış, İmam Ali er-Rızâ’nı aniden hastalanıp ölünce Me’mûn onu babasının mezarının yanına defnettirmiştir. O sırada küçük bir köy olan Senâbâz, bu olayın ardından bütün Şiîler için önemli bir ziyaretgâh haline gelerek büyük gelişme kaydetmiş ve zamanla “Meşhed” (şehadet yeri, mübarek mezar, mübarek türbe) diye anılmaya başlanmıştır. Şehrin ismini Meşhed olarak zikreden ilk müellif, IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacılarından Muhammed b. Ahmed el-Makdisî’dir. Makdisî şehrin, içinde evler ve çarşısı olan bir kalesi bulunduğunu, Amîdûddele Fâik tarafından türbe üzerine yaptırılan caminin Horasan bölgesinin en güzel camisi kabul edildiğini söyler.

İmam Ali er-Rızâ’nın türbesi Gazneli Mahmud’un babası Sebük Tegin döne-

minde tahribata uğradı (384/994). Türbeyi yeniden yaptıran Gazneli Mahmud, Tûs halkının burayı ziyarete gelen Şiîler’e eziyet vermemesi için önlemler aldı (İbnü’l-Esîr, IX, 401). Gazneli Mahmud’un oğlu Sultan Mesud döneminde Horasan Valisi Ebû’l-Fazl Sûri 429’da (1037-38) türbeyi korumak amacıyla şehirde tahkimat yaptırdı. İmam Ali er-Rızâ’nın türbesini Şiîler’in yanı sıra Sünnî devlet adamları da ziyaret etmiştir.

510 yılının âşûrâ günü (25 Mayıs 1116) Meşhed’de Sünnîler’le Şiîler arasında çıkan, birçok kişinin ölmesine sebebiyet veren çatışmalar sırasında İmam Ali er-Rızâ’nın türbesi tahrip edildi. Bu hadiselerden sonra Meşhed’de cuma günleri hutbe okunamaz oldu. Şehri muhtemel saldırılardan korumak için 515’te (1121) etrafına müstahkem bir sur yapıldı. 548 (1153) yılında Oğuzlar Tûs’a girip her tarafı tahrip ettikleri halde Meşhed’e dokunmadılar. 556’da da (1161) Tûs ve Meşhed’i yağmalayarak birçok kişiyi öldüren Oğuzlar, İmam Ali er-Rızâ’nın türbesine yine zarar vermediler. Meşhed 617 (1220) ve 696 (1296) yıllarında Moğollar tarafından yağmalandı. İlhanlılar devrinde sikkeler üzerinde görülen Nûkân adının yerini 730’lardan (1330) itibaren Meşhed almış, şehir daha sonraları Meşhed-i Ali b. Mûsâ er-Rızâ, Meşhed-i Rızâ, el-Meşhedü’r-Rezavî, Meşhed-i Tûs, Meşhed-i Mukaddes olarak da anılmıştır.

733’te (1333) Meşhed’i ziyaret eden İbn Battûta buranın meyveleri ve suları bol büyük bir şehir olup Tâhir unvanlı Muhammed Şah tarafından yönetildiğini, İmam Ali er-Rızâ’nın türbesinin yanında bir medrese ve mescid bulunduğunu kaydeder (*er-Rihle*, I, 55). VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarında şehre hâkim olan bir Moğol asilzadesi bağımsız devlet kurmak amacıyla ayaklanınca Timur’un oğullarından Mîrân Şah babasının emriyle Tûs üzerine yürüyerek birkaç aylık kuşatmanın ardından burayı ele geçirdi (791/1389). Yağmalanıp harabeye çevrilen Tûs’tan kaçabilenler İmam Ali er-Rızâ’nın türbesinin çevresine yerleştiler. Tûs bu tarihten sonra bir daha inşa edilmedi ve Meşhed bölgenin merkezi haline geldi. Don Ruy Gonzales de Clavijo, 1404’te birkaç gün kaldığı Meşhed’i büyük bir şehir ve ziyaretgâh olarak tanıtır (Lockhart, II/2-3 [1345 hş.], s. 135). Timurîlular’dan Şâhruh ve hanımı Gevher Şad, Meşhed’in ve İmam Ali er-Rızâ’nın türbesi için önemli hizmetlerde bulundular. Şâhruh’un devlet idaresinde büyük nüfuza sahip olan hanımı şehirde-